

Zagadnienia wyznaniowe w ustawie z dnia 11 marca 2022 roku o obronie Ojczyzny

Confessional issues in the Act of 11 March 2022 on Homeland Defence

MICHAŁ OŻÓG*

 <https://orcid.org/0000-0002-4315-5235>

Streszczenie: Celem artykułu jest krytyczna analiza przepisów dotyczących wolności sumienia i wyznania, które zawarto w ustawie z dnia 11 marca 2022 r. o obronie Ojczyzny. Rozważania koncentrują się na zagadnieniu służby zastępczej, informacji o religii lub przekonaniach na żołnierskiej tabliczce tożsamości, ograniczeniu świadczeń rzeczowych ze względów religijnych, odrzucaniu służby wojskowej alumnów seminariów i innych szkół duchownych oraz przenoszeniu duchownych do pasywnej rezerwy. Punkt odniesienia stanowią przy tym unormowania Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej. Przeprowadzone badania prowadzą do wniosku o nierównym traktowaniu osób sprzeciwiających się odbywaniu służby wojskowej ze względów sumienia w zależności od tego, czy powołują się na przekonania religijne czy na wyznawane zasady moralne. Zakres uprawnień jednostek niesłusznie powiązано przy tym ze statusem ich wspólnot religijnych.

Słowa kluczowe: wolność sumienia i religii; ustawa o obronie Ojczyzny; służba zastępcza; klauzula sumienia

Abstract: The aim of this paper is to present a critical analysis of the provisions of the Act of 11 March 2022 on Homeland Defence which pertain to freedom of conscience and religion. The dissertation explores issues related to alternative service, information about religion or belief on the soldier identity plate, restrictions of in-kind services for religious reasons, the postponement of military service for students of seminaries and other clerical schools and the transfer of the clergy to the passive reserve. The analysis is based on the regulations of the Constitution of the Republic of Poland. The paper concludes that there is unequal treatment of conscientious objectors to military service depending on the reasons for their objection, namely religious beliefs or professed moral principles. Furthermore, the rights of individuals have been erroneously linked to the status of their religious community.

Key words: freedom of conscience and religion; homeland defence; alternative service; conscience clause

* Dr, Zakład Prawa Konstytucyjnego Porównawczego, Katedra Prawa Konstytucyjnego, Wydział Prawa, Uniwersytet w Białymstoku, ul. Mickiewicza 1/218, 15-213 Białystok, e-mail: m.ozog@uwb.edu.pl.

Wprowadzenie

W dniu 23 kwietnia 2022 r. weszła w życie ustawa z dnia 11 marca 2022 r. o obronie Ojczyzny¹. W uzasadnieniu tego aktu prawnego wskazywano na archaiczność obowiązujących rozwiązań prawnych i konieczność uwzględnienia współczesnych wyzwań w sferze obronności². Nie ulega wątpliwości, że uchwalenie tej ustawy wiąże się z obecnym zagrożeniem pokoju na świecie w związku z atakiem Federacji Rosyjskiej na państwo ukraińskie. Z pewnością celem prawodawcy było wzmocnienie stanu bezpieczeństwa Rzeczypospolitej Polskiej. Zakres przedmiotowy wspomnianej regulacji prawnej obejmuje węzłowe zagadnienia z zakresu tzw. prawa wojskowego. W jednej ustawie zebrana została materia dotychczas rozproszona w wielu aktach prawnych i dodano do niej nowe rozwiązania odpowiadające aktualnym potrzebom. Wśród rozmaitych jej przepisów można wskazać także odnoszące się do zagadnień wyznaniowych. Wydanie nowego aktu prawnego powinno skłaniać do podjęcia refleksji naukowej nad istniejącym kształtem regulacji prawnokonfesyjnej w zakresie problematyki obowiązku obrony Ojczyzny. Aktualność tematyki wynika także z zachodzących przeobrażeń społecznych w obszarze religijności.

Analiza regulacji prawno-konfesyjnych omawianej ustawy wymaga oceny spójności aksjologicznej przyjętych rozwiązań z unormowaniami Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej³. Należy pamiętać, że obowiązek obrony Ojczyzny wymaga uwzględnienia rangi wolności sumienia i religii, która została szczególnie wyeksponowana w polskiej Ustawie Zasadniczej. Nawet w razie wystąpienia zagrożenia bezpieczeństwa państwa polskiego i wprowadzenia stanu wojennego lub stanu wyjątkowego, wolność z art. 53 Konstytucji RP nie może zostać zawieszona ponad standard ograniczeń określony w art. 31 ust. 3 i art. 53 ust. 5 Konstytucji RP⁴.

Kryterium oceny treści merytorycznej przyjętych rozwiązań normatywnych stanowi przestrzeganie konstytucyjnego standardu wolności sumienia i religii oraz obowiązującego modelu relacji instytucjonalnych

¹ Tekst jedn. Dz. U. z 2022 r. poz. 2305 z późn. zm., dalej: u.o.o.

² Zob. Rządowy projekt ustawy o obronie Ojczyzny (druk nr 2052), <https://www.sejm.gov.pl/sejm9.nsf/druk.xsp?nr=2052> [dostęp: 23.03.2023].

³ Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r., Dz. U. z 1997 r. Nr 78, poz. 483 z późn. zm., dalej: Konstytucja RP.

⁴ Zob. Ożóg 2016b.

pomiędzy państwem polskim a wspólnotami religijnymi. W rozważaniach przedstawiono postulaty zmian w prawie, aby nadać opracowaniu walory praktyczne. Analiza dogmatyczna odpowiednich przepisów prawnych zostanie przeprowadzona także z uwzględnieniem wymogu przestrzegania zasad techniki prawodawczej.

1. Zwolnienie ze służby wojskowej ze względu na przekonania religijne lub zasady moralne. Funkcja ustawy z artykułu 85 ustęp 3 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej

Członkostwo we wspólnocie politycznej wiąże się nie tylko z prawami, ale także z obowiązkami. Obrona Ojczyzny stanowi typowy przykład obowiązku każdego obywatela i został on przewidziany w art. 85 Konstytucji RP⁵. Zakres i formy realizacji tej powinności określa ustawa⁶. Omawiany tu obowiązek nie ma jednak charakteru absolutnego, co wynika już z treści regulacji konstytucyjnej. Artykuł 85 ust. 3 Konstytucji RP przewiduje bowiem możliwość skierowania osoby zainteresowanej do służby zastępczej, jeżeli z uwagi na przekonania religijne lub wyznawane zasady moralne nie jest możliwe odbycie przez nią służby wojskowej. Przepis ten stanowi gwarancję wolności sumienia i religii⁷. Jest to również wyraz poszanowania standardów demokratycznych w polskim prawodawstwie⁸. Warto podkreślić znaczenie powyższej regulacji w dwóch aspektach. Po pierwsze, oznacza to nakaz ustanowienia odpowiednich unormowań ustawowych, urzeczywistniających sprzeciw sumienia w sferze obowiązku odbycia służby wojskowej⁹. Po wtóre, treść regulacji ustawowej musi spełniać standard konstytucyjny z art. 85 ust. 3 Konstytucji RP i innych przepisów Ustawy Zasadniczej. A zatem swoboda prawodawcy jest ograniczona szczegółowymi unormowaniami konstytucyjnymi, odmiennie niż wynikało to ze stanu prawnego sprzed wejścia w życie Konstytucji z 1997 r. Konstytucja Polskiej

⁵ Zob. Banaszak 2020, 228.

⁶ Zob. Działocha 2003, 2–3.

⁷ Zob. Sobczyk 2001, 217.

⁸ Zob. Skrzydło 2013, 100.

⁹ Zob. Florczak-Wątor 2019, 277.

Rzeczypospolitej Ludowej z dnia 22 lipca 1952 r.¹⁰ nie przewidywała bowiem unormowań dotyczących służby zastępczej, a przedmiotowa instytucja prawna została wprowadzona do systemu prawa na podstawie ustawy z dnia 28 czerwca 1979 r. o zmianie ustawy o powszechnym obowiązku obrony Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej¹¹ i opierała się na zasadzie swobody regulacyjnej ustawodawcy zwykłego.

Obowiązująca regulacja prawna służby zastępczej została zawarta w przepisach ustawy o obronie Ojczyzny. Zdecydowano się zatem na włączenie tej materii do aktu prawnego regulującego systemowo kwestie obrony Ojczyzny i uchylono ustawę z dnia 28 listopada 2003 r. o służbie zastępczej¹². Zmieniono również przepis art. 3 ust. 3 ustawy z dnia 17 maja 1989 r. o gwarancjach wolności sumienia i wyznania¹³, w którym zawarte zostało odesłanie do przepisów omawianej ustawy, mających określać „zasady i tryb” przeznaczenia do służby zastępczej. Przepis art. 3 ust. 3 u.g.w.s.w. wydaje się mieć znaczenie wyłącznie informacyjne, ponieważ nie zawiera dodatkowych treści normatywnych, które dookreślałyby art. 85 ust. 3 Konstytucji RP.

Należy z ubolewaniem stwierdzić, że wraz z wydaniem nowego aktu prawnego nie zdecydowano się na zmianę redakcyjną przepisów prawnych dotyczących klauzuli sumienia i służby zastępczej. W związku z tym, z wysokim stopniem prawdopodobieństwa można przypuszczać, że na gruncie obowiązywania nowego aktu prawnego nadal będą występowały stare problemy związane z interpretacją przedmiotowych przepisów prawnych¹⁴. Dotyczyły one przede wszystkim interpretacji przesłanek

¹⁰ Konstytucja Polskiej Rzeczypospolitej Ludowej z dnia 22 lipca 1952 r., tekst jedn. Dz. U. z 1976 r. Nr 7, poz. 36.

¹¹ Dz. U. z 1979 r. Nr 15, poz. 97.

¹² Tekst jedn. Dz. U. z 2018 r. poz. 885, dalej: u.s.z.

¹³ Tekst jedn. Dz. U. z 2023 r. poz. 265, dalej: u.g.w.s.w.

¹⁴ Sporną kwestią pozostawała interpretacja przesłanki skierowania do służby zastępczej ze względu na wyznawane „zasady moralne” (zob. np. wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego we Wrocławiu z dnia 11 lutego 1991 r., SA/Wr 14/91, <https://orzeczenia.nsa.gov.pl/doc/0A5C9DDDE0> [dostęp: 22.07.2023]; wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Warszawie z dnia 3 grudnia 2007 r., II SA/Wa 1475/07, <https://orzeczenia.nsa.gov.pl/doc/5D41E2F8CC> [dostęp: 22.07.2023]; wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Warszawie z dnia 8 marca 2007 r., II SA/Wa 3/07, <https://orzeczenia.nsa.gov.pl/doc/98E7C9F4DD> [dostęp: 22.07.2023]). Wątpliwości budziła również kwestia przynależności do kościoła lub związku wyznaniowego o uregulowanej sytuacji prawnej a zwolnienie ze służby wojskowej (zob. wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z dnia 14 lutego 2007 r.,

konstytucyjnych i ustawowych skierowania do służby zastępczej. W jakimś stopniu zostały one wyeliminowane przez orzecznictwo sądowe, lecz wydaje się, że tak doniosłe zagadnienie powinno zostać odpowiednio uregulowane w ustawie w rozumieniu art. 85 ust. 3 Konstytucji RP. Przedmiotem niniejszego opracowania nie jest jednak analiza bogatego orzecznictwa sądowego dotyczącego służby zastępczej, lecz zwrócenie uwagi na problemy uregulowania modelu służby zastępczej wraz z zaproponowaniem dokonania zmian w prawie.

Decyzja prawodawcy o pozostawieniu przepisów prawnych o niezmięnionej treści z ustawy o służbie zastępczej może być różnie odbierana. Można uznać, że w ten sposób prawodawca pozytywnie ocenił dotychczasową regulację prawną wraz z przyjętym orzecznictwem administracyjnym i sądowno-administracyjnym, dotyczącym odpowiednich przepisów prawnych z zakresu tej materii. Wydaje się jednak, że może to po prostu wynikać z powielenia dotychczasowych unormowań bez refleksji krytycznej nad ich zawartością merytoryczną i przyjętą dotychczas praktyką stosowania. Tempo prac nad ustawą o obronie Ojczyzny skłania do opowiedzenia się za drugim wariantem wyjaśnienia istniejącego stanu prawnego.

Ocena treści merytorycznej przepisów prawnych omawianego aktu normatywnego powinna łączyć się z określeniem funkcji ustawy, o której mowa w art. 85 ust. 3 Konstytucji RP. Literalnie przepis ten przewiduje możliwość nałożenia obowiązku odbycia służby zastępczej w przypadku osób, którym przekonania religijne lub wyznawane zasady moralne uniemożliwiają realizację zobowiązań w ramach służby wojskowej. Wydaje się zatem, że Konstytucja RP gwarantuje jedynie możliwość uzyskania zwolnienia ze służby wojskowej, natomiast nie zapewnia możliwości uchylecia się od obowiązku odbycia służby zastępczej¹⁵. Służba zastępcza polega bowiem na zastąpieniu powinności odbycia formacji wojskowej innym obowiązkiem¹⁶. Nie oznacza to jednak zakazu ustanowienia takich

II OSK 1396/06, <https://orzeczenia.nsa.gov.pl/doc/9EF9EF068E> [dostęp: 22.07.2023]; wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z dnia 12 września 2007 r., II OSK 832/07, <https://orzeczenia.nsa.gov.pl/doc/AB53534281> [dostęp: 22.07.2023]). Zob. także Bielecki 2016.

¹⁵ Podobnie przyjęto w wyroku Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Poznaniu z dnia 5 września 2007 r., IV SA/Po 555/07, <https://orzeczenia.nsa.gov.pl/doc/2DE493BDA8> [dostęp: 23.03.2023].

¹⁶ Zob. Grabowski 2009, 555.

rozwiązań w prawodawstwie zwykłym, gdyż regulacja prawna rozszerzająca wolność jednostki pozostaje w pełni dopuszczalna.

Wydaje się, że ustawa w rozumieniu art. 85 ust. 3 Konstytucji RP będzie określać przede wszystkim model postępowania w sprawie skierowania do odbycia służby zastępczej i formy jej realizacji. Część zagadnień proceduralnych służby zastępczej może zostać uregulowana w rozporządzeniu, lecz kwestie szczególnie istotne dla statusu jednostki powinny zostać określone w ustawie w jak najszerszym zakresie¹⁷. Natomiast przesłanki materialno-prawne zakwalifikowania do służby zastępczej wynikają z Konstytucji RP i mogą zostać zmaterializowane w szczegółowych rozwiązaniach ustawowych¹⁸. Ustawodawca ma w tym zadaniu ograniczoną swobodę, biorąc pod uwagę, że przepis art. 85 ust. 3 Konstytucji RP wskazuje przekonania religijne i wyznawane zasady moralne jako przyczynę braku możliwości odbycia służby wojskowej, inaczej niż w art. 91 ustawy z dnia 17 marca 1921 r. – Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej, w którym zastosowano konstrukcję odesłania bez wskazania jakichkolwiek podstaw materialno-prawnych zwolnienia¹⁹.

Zdekodowania wymagają pojęcia „przekonania religijne” oraz „zasady moralne”, a także wartości Konstytucji RP, które powinny być urzeczywistnione w treści szczegółowych rozwiązań ustawowych, odnoszących się do podstaw zwolnienia ze służby wojskowej. Trzeba przy tym mieć na względzie *ratio legis* art. 85 ust. 3 Konstytucji RP, a więc uznanie za niedopuszczalne zmuszania obywateli do świadczenia służby wojskowej wbrew własnym przekonaniom religijnym lub wyznawanym zasadom moralnym, którym przyznano pierwszeństwo względem obowiązku odbycia służby wojskowej²⁰. Słusznie przyjmuje się w orzecznictwie, że przepis ten dotyczy sytuacji, gdy z treści przekonań religijnych lub zasad moralnych wynika zakaz pełnienia służby wojskowej lub też może powstać sytuacja, gdy jej wykonanie uniemożliwi całkowicie realizację koniecznych praktyk religijnych²¹.

¹⁷ Zob. nieco odmiennie stanowisko z wyroku Trybunału Konstytucyjnego z dnia 11 lutego 2003 r., P 12/02, OTK-A 2003, Nr 2, poz. 10.

¹⁸ Zob. Boć 1998, 149.

¹⁹ Dz. U. z 1921 r. Nr 44, poz. 267.

²⁰ Zob. Winczorek 2008, 196.

²¹ Wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Warszawie z dnia 6 września 2007 r., II SA/Wa 470/07, <https://orzeczenia.nsa.gov.pl/doc/B35C54DBF2> [dostęp: 23.03.2023].

Bez wątplenia ustawa w rozumieniu art. 85 ust. 3 Konstytucji RP powinna przyczynić się – na ile to możliwe – do zapewnienia względnie jednolitego rozumienia nieostrych kategorii pojęciowych „przekonania religijne” oraz „zasady moralne”, poprzez ich bliższe dookreślenie z uwzględnieniem całokształtu regulacji konstytucyjnej. Należy przy tym odpowiednio wyważyć pomiędzy potrzebą zapewnienia jednoznaczności unormowań ustawowych a otwartością regulacji na potrzeby zmieniającej się rzeczywistości społecznej z możliwością uwzględnienia zachodzących przeobrażeń światopoglądowych w społeczeństwie. Nie powinno jednak dochodzić do sytuacji, gdy wypełnienie treści normatywnej formuły „przekonania religijne” oraz „zasady moralne” pozostaje w zbyt znacznym stopniu w zakresie uznania komisji wojewódzkich do spraw służby zastępczej²², ponieważ może to prowadzić do sytuacji, gdy te same zespoły przekonań religijnych lub zasad moralnych przez część komisji w kraju będą uznawane jako podstawa skierowania do służby zastępczej, a niektóre z nich nie zostaną uwzględnione, co może prowadzić do wypaczenia zamysłu ustrojodawcy. Jest to również konsekwencja braku odpowiedniego rozwinięcia regulacji Konstytucji RP na poziomie ustawy. Przeciwdziałać temu można na płaszczyźnie stanowienia prawa. Jednym ze sposobów może być dodanie unormowań dotyczących formuł „przekonania religijne” oraz „zasady moralne”, poprzez ich dookreślenie w przepisach ustawowych z poszanowaniem ogółu norm i wartości ustawy zasadniczej. Oczywiście nie jest możliwe ani celowe wyliczenie w ustawie wszystkich zespołów przekonań religijnych oraz zasad moralnych, które mogą pozostawać w kolizji z obowiązkiem służby wojskowej, natomiast akt ten może zawierać bliższe sprecyzowanie przedmiotowych kategorii pojęciowych. Innym rozwiązaniem może być ewentualne przyjęcie w ustawie o obronie Ojczyzny gwarancji ochronnych, poprzez uregulowanie podstaw materialno-prawnych odmowy uwzględnienia prośby osoby zainteresowanej, aby ograniczyć ryzyko wydawania arbitralnych rozstrzygnięć. W dalszych rozważaniach przedstawiona zostanie postulowana przez autora zmiana regulacji przesłanek materialno-prawnych sprzeciwu sumienia w związku z obowiązkiem odbycia służby wojskowej. Przede wszystkim należy postulować *de lege ferenda* rezygnację w art. 85 ust. 3 Konstytucji RP z przyjętej dystynkcji: przekonania religijne

²² Dalej: komisja.

oraz zasady moralne na rzecz przyjęcia ogólnej formuły przekonań, które uniemożliwiają odbycie służby wojskowej. Zabieg wymagałby zmiany przedmiotowego przepisu Konstytucji.

2. Formuła „przekonania religijne” oraz „zasady moralne” w artykule 85 ustęp 3 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej

W celu oceny regulacji ustawowej sprzeciwu sumienia w ustawie o obronie Ojczyzny szczególnie ważne jest ustalenie znaczenia zwrotów „przekonania religijne” oraz „zasady moralne” z art. 85 ust. 3 Konstytucji RP i skonfrontowanie tych ustaleń z treścią obowiązujących dziś regulacji ustawowych. Interpretacja tych formuł wymaga uznania ich autonomicznego charakteru, co oznacza, że nie mogą one być interpretowane przez pryzmat regulacji omawianej tu ustawy. Konieczne jest bowiem poszanowanie autonomicznego waloru norm konstytucyjnych. Wydaje się, że przyjęta w Ustawie Zasadniczej dystynkcja – „zasady moralne” oraz „przekonania religijne” – nawiązuje do profilu danego światopoglądu, uwzględniając przy tym, w pewnym uproszczeniu, funkcjonowanie światopoglądu teistycznego oraz światopoglądu nieisteistycznego, do których zdaje się odnosić ustrojodawca. Przemawia za tym argument płynący z wykładni systemowej innego fragmentu Konstytucji RP. Mianowicie, już w preambule do Ustawy Zasadniczej wyróżniono osoby „wierzące w Boga”, jak i „niepodzielające tej wiary”²³. Być może prawodawca w ustawie o obronie Ojczyzny przez zastosowanie podziału na „zasady moralne” oraz „przekonania religijne” dąży do poszanowania pluralizmu światopoglądowego, przekonań o różnej proveniencji, w ukształtowaniu instytucji służby zastępczej, jednakże przyjęte rozróżnienie nie jest ostre i budzi wątpliwości, zarówno merytoryczne, jak i formalne. Należy dokonać interpretacji powyższych zwrotów ze względu na ich znaczenie dla statusu jednostki.

Trudno precyzyjnie zdefiniować, czym są „zasady moralne” oraz „przekonania religijne”. Określenie „moralność” występuje w przepisach

²³ Warto wskazać, że krytyczne uwagi do podziału społeczeństwa na wierzących i niewierzących zgłaszano już w trakcie prac nad konstytucją, zob. posiedzenie Komisji Konstytucyjnej Zgromadzenia Narodowego (dalej: KKZN) z dnia 27 listopada 1996 r. *Biuletyn KKZN* 1997, 41: 125–133.

Konstytucji RP w różnych wariantach: w art. 31 ust. 3 (jako przesłanka materialnoprawna ograniczeń praw i wolności), w art. 45 ust. 2 (jako przesłanka materialnoprawna ograniczenia prawa do sądu), w art. 53 ust. 3 (gdzie, gwarantując wolności nauczania moralnego dzieci przez rodziców, użyto sformułowania „wychowanie moralne”), w art. 53 ust. 5 (gdzie wśród przesłanek materialnoprawnych ograniczenia wolności uzewnętrzniania religii wymieniono „moralność publiczną”) oraz właśnie w art. 85 ust. 3 (w którym – jak o tym była już mowa wyżej – wykorzystano pojęcie „zasad moralnych”). Ustalenie znaczenia terminu „moralność” wymaga uwzględnienia wartości, które mają podlegać ochronie. Konstytucja nie uprzywilejowuje jakiegokolwiek systemu moralności i respektuje pluralizm światopoglądowy z możliwością wyboru własnego światopoglądu w granicach wyznaczonych przez Ustawę Zasadniczą²⁴. Wyznawany system moralny w rozumieniu art. 85 ust. 3 Konstytucji RP może zatem mieć zróżnicowane pochodzenie i organy władzy publicznej nie powinny dokonywać jego oceny, zarówno na etapie stanowienia prawa w ustawie w rozumieniu art. 85 ust. 3 Konstytucji RP, jak i na etapie jego stosowania przez komisje wojewódzkie, czego wymaga art. 25 ust. 2 Konstytucji RP. Warto podkreślić, że wyznawane zasady moralne w rozumieniu art. 85 ust. 3 Konstytucji RP będą miały charakter indywidualny, odnoszący się ściśle do jednostki, na co wskazuje już konstrukcja klauzuli „wyznawane zasady moralne”²⁵. Powyższa okoliczność również powinna przemawiać za uwzględnieniem szerokiej kategorii zasad moralnych.

Najogólniej można wskazać, że zasady moralne opierają się na określonych normach moralnych, które mają uzasadnienie aksjologiczne w ocenach, będących uznaniem danego zachowania za dobre lub złe²⁶. Tak rozumiane „zasady moralne” opierają się na przekonaniach, które mogą mieć także podłoże religijne i na tym polu łączą się one z przekonaniami religijnymi. Należy zatem uznać, że przyjęta dystynkcja nie spełnia warunków podziału logicznego. W praktyce trudno będzie ustalić, kiedy mamy do czynienia z zasadami moralnymi, a kiedy z zasadami innego rodzaju, w tym na przykład z zasadami filozoficznymi. W literaturze przedmiotu

²⁴ Zob. Brzozowski 2010, *passim*.

²⁵ Leszczyński 2022.

²⁶ Zob. Wronkowska, Ziemiński 1997, 82.

można odnotować stanowisko uznające, że tego typu przekonania mieszczą się w formule zasad moralnych²⁷, jednakże występuje również pogląd przeciwny²⁸. Wydaje się, że zasady filozoficzne są czymś odmiennym od zasad moralnych z uwagi na ich charakter. Biorąc pod uwagę, że obowiązek służby wojskowej stanowi zasadę, a przepisy prawne dotyczące zwolnienia z tej powinności są wyjątkiem, to należałoby uznać, że formuły „zasady moralne” i „przekonania religijne” powinny podlegać interpretacji ścisłej. Racjonalny prawodawca nie uwzględnił kategorii przekonań filozoficznych w przepisie art. 85 ust. 3 Konstytucji RP, a występuje ona w dookreśleniu zakresu przekonań objętych zasadą bezstronności światopoglądowej władz publicznych z art. 25 ust. 2 Konstytucji RP. Należy zatem uznać, że przyjęte zawężenie kategorii przekonań w art. 85 ust. 3 Konstytucji RP stanowi działanie intencjonalne. Oczywiście w pewnych przypadkach może być trudne do ustalenia, czy mamy do czynienia z zasadą moralną, czy też z zasadą innego rodzaju, co już wynika z problematyczności zdefiniowania tych pojęć i zaklasyfikowania określonych zespołów przekonań. W praktyce kluczowe powinno być to, czy dana zasada może być uznana za system moralności w przyjętym znaczeniu i wpływa na postawę jednostki, uniemożliwiając odbycie służby wojskowej ze względu na ocenę moralną. Kluczowa może pozostawać treść i interpretacja przepisów prawnych ustawy konkretyzującej przedmiotowe zwroty konstytucyjne.

Kategoria przekonań religijnych występuje w trzech jednostkach redakcyjnych: art. 25 ust. 2, art. 53 ust. 7 oraz art. 85 ust. 3 Konstytucji RP. Z całokształtu regulacji Konstytucji RP trudno przedstawić rozumienie tej konstrukcji, a przede wszystkim nie da się ustalić jej odrębności na tle wyrażenia bliskoznacznego użytego w Konstytucji RP – „przekonania światopoglądowe”. Nie ulega wątpliwości, że formuła „przekonania religijne” z art. 85 ust. 3 Konstytucji RP wiąże się z pojęciem „religii”, którego określenie może być pomocne w ustaleniu znaczenia formuły „przekonania religijne”. Prawo polskie nie określa, czym jest „religia” i jak należy rozumieć ten termin²⁹. Łączy się ono z wieloma problemami interpretacyjnymi w praktyce prawniczej³⁰. Warto odwołać się do ustaleń religioznawstwa w poszukiwaniu

²⁷ Zob. Grzebyk 2016, 1895.

²⁸ Zob. Działocha 2003, 6.

²⁹ Zob. Zieliński 2007, 30.

³⁰ Zob. szerzej Maroń 2021, 37 i nast.

znaczenia tego terminu. Wśród wielu występujących ujęć w tej dyscyplinie naukowej, wydaje się, że dla potrzeb niniejszego opracowania można najogólniej przyjąć, że religią jest pewien zestaw wierzeń połączony z wykonywaniem określonych praktyk³¹. Bez wątplenia, do obecnych przeobrażeń definicyjnych tego pojęcia przyczyniają się zmiany społeczne, w tym wzrost znaczenia subiektywnego przeżywania religijności w oderwaniu od trwałych struktur organizacyjnych.

Bez względu na wybraną koncepcję religii, wydaje się, że niemal każdy system przekonań religijnych odnosi się do wszystkich sfer życia ludzkiego, w tym także do kwestii związanych z obronnością. Religie nie ograniczają bowiem swojej aktywności wyłącznie do spraw duchowych, ale odnoszą się także do zagadnień społeczno-politycznych³². Systemy wierzeń zawierają nauczanie w sprawach wojskowości i podejścia do konfliktów zbrojonych oraz przewidują określone normy zachowania w tych obszarach życia. Nauczanie wynikające z przekonań religijnych może dotyczyć różnych form realizacji obowiązku obrony Ojczyzny, w tym także kwestii udziału człowieka w służbie wojskowej.

Nie jest oczywiste, czy „przekonania religijne” w rozumieniu art. 85 ust. 3 Konstytucji RP mogą dotyczyć przekonań nauczanych przez wszystkie wspólnoty religijne, czy jedynie przez te, które mają ukształtowane położenie prawne w polskim porządku prawnym. Literalnie interpretując przepis art. 85 ust. 3 Konstytucji RP, należałoby opowiedzieć się za możliwością uznania wszystkich zespołów przekonań, które mogą potencjalnie uniemożliwiać danej osobie odbycie służby wojskowej. Tego typu uprawnienie indywidualne nie powinno być powiązane ze statusem struktur organizacyjnych, które zajmują się nauczaniem i rozpowszechnianiem określonych przekonań religijnych. Trzeba bowiem zwrócić uwagę, że w przepisie art. 85 ust. 3 Konstytucji RP nie zawężono zakresu zastosowania przedmiotowego uprawnienia do wspólnot religijnych o unormowanym statusie prawnym, tak jak zostało to uczynione w odniesieniu do innych obszarów życia społecznego, w tym na przykład w kwestii nauczania religii w szkole³³. Przyjęcie takiego rozwiązania w Konstytucji RP byłoby wątpliwe, biorąc pod uwagę,

³¹ Zob. Kamiński, Zdybicka 1974, 105 i nast.

³² Zob. Pietrzak 2010, 11–12.

³³ Zob. art. 53 ust. 4 Konstytucji RP.

że możliwość zwolnienia ze służby zastępczej stanowi uprawnienie jednostki i do jego realizacji nie powinien mieć znaczenia status wspólnoty religijnej, z którą łączą się określone przekonania religijne. Do skorzystania z tego uprawnienia nie jest konieczne istnienie konfesyjnej struktury organizacyjnej o jakimkolwiek poziomie formalizacji. A zatem, w myśl zasady *lege non distinguente*, należy stwierdzić brak podstaw do rozróżnienia zespołów przekonań religijnych z uwagi na status formalny grupy konfesyjnej w kontekście możliwości uzyskania zwolnienia ze służby wojskowej. Oznacza to tym samym, że kryterium instytucjonalne struktury rozpowszechniającej określone przekonania religijne nie może mieć rozstrzygającego znaczenia dla możliwości skorzystania z instytucji służby zastępczej. Powyższe stanowisko wzmacnia również orzecznictwo Trybunału Konstytucyjnego, w którym przyjęto:

[...] wolność religii ujmowana jest w normie konstytucyjnej bardzo szeroko, obejmuje bowiem wszystkie religie i przynależność do wszelkich związków wyznaniowych, a zatem nie jest ona ograniczona do uczestnictwa we wspólnotach religijnych tworzących formalną, wyodrębnioną strukturę organizacyjną i zarejestrowaną w stosownych rejestrach prowadzonych przez władzę publiczną³⁴.

Prawo do służby zastępczej łączy się z realizacją wolności sumienia i religii. W orzecznictwie sądowno-administracyjnym, z okresu obowiązywania ustawy o służbie zastępczej, wyrażono zapatrywanie, że członkostwo w zarejestrowanym kościele lub związku wyznaniowym nie przesądza automatycznie o możliwości zwolnienia ze służby wojskowej³⁵. Okoliczność statusu wspólnoty religijnej powinna być prawnie irrelevantna dla ustalenia dopuszczalności zwolnienia ze służby wojskowej. Mając na uwadze powyższe uwarunkowania, należy przyjąć, że w świetle Konstytucji RP przesłanka przynależności do grupy konfesyjnej o nieuregulowanym położeniu prawnym nie powinna przesądzać o dyskwalifikacji wniosku o przydzielenie do służby zastępczej. Rozpatrując prośbę danej osoby, trzeba zbadać pozostałe

³⁴ Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 16 lutego 1999 r., SK 11/98, OTK ZU 1999, Nr 2, poz. 22.

³⁵ Wyroki Naczelnego Sądu Administracyjnego z dnia: 14 lutego 2007 r., II OSK 1396/06, <https://orzeczenia.nsa.gov.pl/doc/9EF9EF068E> [dostęp: 23.03.2023]; 12 września 2007 r., II OSK 832/07, <https://orzeczenia.nsa.gov.pl/doc/AB53534281> [dostęp: 23.03.2023].

przesłanki, w tym przede wszystkim ocenić, czy te przekonania nie pozwalają danej osobie na odbywanie służby wojskowej.

Poszukując różnic pomiędzy zasadami moralnymi a przekonaniem religijnym, warto zwrócić uwagę, że zwykle z kategorią zasad moralnych nie łączy się istnienie struktur organizacyjnych, tak jak jest to w przypadku przekonań religijnych, które głoszone są najczęściej przez kościoły i związki wyznaniowe. Najogólniej można stwierdzić, że systemy moralności cechują się niższym poziomem formalizacji i instytucjonalizacji niż zbiory przekonań religijnych. Nie można jednak uznać, że jest to kryterium niezawodne, ponieważ zachodzące zjawiska w sferze duchowości wymagają przyjęcia szerokiego spojrzenia w tej kwestii. Wpływają na to występujące procesy deinstytucjonalizacji religii oraz wzrost znaczenia „indywidualistycznego doświadczenia religijnego”³⁶. Coraz więcej koncepcji światopoglądowych ma charakter niezinstytucjonalizowany i niesformalizowany, bez odniesienia do klasycznych definicji religii. Łączy się to ze zjawiskiem autonomizacji jednostki i spadkiem znaczenia tradycyjnych struktur społecznych³⁷. Okoliczności te również skłaniają do rezygnacji z przyjmowanego rozróżnienia na zasady moralne oraz przekonania religijne. Należy postulować *de lege ferenda* uregulowanie instytucji służby zastępczej poprzez zapewnienie możliwości zwolnienia ze służby wojskowej ze względu na wyznawane przekonania bez względu na ich rodzaj. Przedmiotowa zmiana wymagałaby nowelizacji treści art. 85 ust. 3 Konstytucji RP. Natomiast w obowiązującym stanie prawnym trzeba dokonywać takiej interpretacji formuł „zasady moralne” oraz „przekonania religijne”, aby przestrzegać całokształtu regulacji Ustawy Zasadniczej, w tym przede wszystkim zakazu dyskryminacji z art. 32 Konstytucji RP i zasady bezstronności światopoglądowej władz publicznych z art. 25 ust. 2 Konstytucji RP. Odmienne traktowanie osób ubiegających się o zwolnienie z obowiązku służby wojskowej musi spełniać wszystkie standardy dotyczące różnicowania statusu prawnego jednostki.

³⁶ Motak 2010, 208.

³⁷ Zob. szerzej Zduniak 2018, 170 i nast.

3. Zwolnienie ze służby wojskowej ze względu na „przekonania religijne” oraz „zasady moralne”

Artykuł 559 ust. 1 u.o.o. stanowi:

[...] służba zastępcza polega na: 1) wykonywaniu prac na rzecz ochrony środowiska, ochrony przeciwpożarowej, ochrony zdrowia, pomocy społecznej, opieki nad osobami z niepełnosprawnościami albo bezdomnymi oraz na rzecz administracji publicznej i wymiaru sprawiedliwości przez podlegających obowiązkowi służby wojskowej, którym przekonania religijne lub wyznawane zasady moralne nie pozwalają na pełnienie tej służby [podkreślenie – M.O.].

Przepis ten operuje formułami z art. 85 ust. 3 Konstytucji RP, w którym przyjęto, że „obywatel, któremu przekonania religijne lub wyznawane zasady moralne nie pozwalają na odbywanie służby wojskowej, może być obowiązany do służby zastępczej na zasadach określonych w ustawie”. Powtórzenie powyższej klauzuli w art. 559 ust. 1 u.o.o. można uznać za deklaratywne potwierdzenie regulacji konstytucyjnej, co nie wnosi niczego nowego w unormowaniu tej instytucji. Oczywiście brak definicji legalnej zwrotów „przekonania religijne” oraz „zasady moralne” w omawianej ustawie nie powinien dziwić, ponieważ byłoby to odwrócenie hierarchii źródeł prawa. Treść pojęć konstytucyjnych nie może być określana przez pryzmat regulacji ustawowych³⁸. Natomiast ustawa w rozumieniu art. 85 ust. 3 Konstytucji RP może rozwijać treść regulacji konstytucyjnej zgodnie z przyjętą aksjologią.

W ramach dyrektyw wykładni systemowej przepisów ustawy o obronie Ojczyzny można ustalić sposób, w jaki ustawodawca dookreślił formułę „przekonania religijne” oraz „zasady moralne”. Kwestią zasadniczą pozostaje zaś ustalenie, czy treść regulacji ustawowej rzeczywiście odpowiada założeniom ustrojodawcy. Nie można bowiem zapominać, że sprzeciw sumienia w zakresie obowiązku odbycia służby wojskowej znajduje umocowanie wprost w art. 85 ust. 3 Konstytucji RP. Przepisy ustawy powinny więc odpowiadać intencjom ustrojodawcy i – jak wspomniano – swoboda prawodawcy pozostaje w tym sensie ograniczona, a regulacja podlega kontroli konstytucyjności prawa.

³⁸ Wyrok Trybunału Konstytucyjnego z dnia 7 lutego 2001 r., K 27/00, LEX nr 46367.

Z treści przepisów omawianej ustawy wynika odmienne ukształtowanie instytucji sprzeciwu sumienia w kwestii odbycia służby wojskowej, niż wynika to z założeń ustrojodawcy. Brzmienie art. 571 ust. 2 pkt 4 u.o.o. skłania bowiem do stanowiska, że „przekonania religijne” powinny osiągnąć określony poziom dojrzałości. Wskazuje na to już samo użycie określenia „doktryna religijna”, na którą należy się powołać przy wniosku o skierowanie do służby zastępczej. Koniecznie trzeba podkreślić, że art. 85 ust. 3 Konstytucji RP nie zawiera określenia doktryna religijna. Kategoria zasad wydaje się węższym określeniem niż doktryna, które, co ciekawe, nie zostało użyte w odniesieniu do moralności. Pojęcie doktryny religijnej łączy się raczej ze wspólnotami o względnie ukształtowanej pozycji faktycznej. Zwrot „doktryna religijna” nie został zdefiniowany w ustawie o obronie Ojczyzny ani w innych regulacjach prawnych. Pewnej wskazówki interpretacyjnej z argumentu natury systemowej można jednak upatrywać w rozdziale 3 ustawy o gwarancjach wolności sumienia i wyznania, w którym przewidziano wymóg posiadania własnej „doktryny” przez wspólnoty religijne ubiegające się o wpis do rejestru kościołów i związków wyznaniowych. Oczywiście zebrane w tym rozdziale przepisy dotyczą innego obszaru życia społecznego, lecz w jakimś sensie wskazują one rozumienie tego określenia. Formowanie doktryny religijnej stanowi jednak proces długotrwały, najczęściej jest ona rekonstruowana w oparciu o odpowiednie materiały źródłowe, oficjalne dokumenty władz wspólnoty religijnej, teksty religijne, publikacje naukowe i popularnonaukowe liderów grupy konfesyjnej, tradycję oraz przyjęte obrzędy. Nowe przekonania religijne, które dopiero powstają i kształtują swój system, mogą jeszcze nie mieć wypracowanej doktryny religijnej, co może niekorzystnie rzutować na status jednostki ubiegającej się o skierowanie do służby zastępczej.

Konstytucja opiera się na indywidualistycznym podejściu do statusu jednostki, co znajduje wyraz także w art. 85 ust. 3 Konstytucji RP, który odnosi się do przekonań religijnych danej osoby, a nie do przekonań religijnych mających wynikać z doktryny religijnej. Przekonania religijne nie mogą być więc zawężone wyłącznie do oficjalnego nauczania wspólnoty, ponieważ rzadko kiedy przekonania składające się na doktrynę religijną stanowią ogół przekonań podzielanych przez wyznawców³⁹. Nie da się

³⁹ Sztajer 2018, 45.

wykluczyć występowania odmiennego stanowiska wyznawcy od przyjętego w danej religii nauczania konfesyjnego w kwestii służby wojskowej i prawo świeckie nie powinno dyskwalifikować takich przekonań ze względów formalnych.

Co więcej, ustawodawca oczekuje pewnej rozpoznawalności doktryny religijnej, która ma stanowić podstawę zwolnienia z obowiązku odbycia służby wojskowej i skierowania do służby zastępczej. Taki wniosek nasuwa się przy uwzględnieniu treści art. 570 ust. 2 u.o.o., który przewiduje wymóg, aby co najmniej dwie osoby ze składu komisji posiadały wiedzę w zakresie religioznawstwa lub etyki. A zatem prawodawca wymaga znajomości wskazywanych przekonań religijnych wśród specjalistów zasiadających w komisji. Teoretycznie można jednak wyobrazić sobie sytuację braku uznania nowych przekonań religijnych, które odrzucają w swoim nauczaniu służbę wojskową, ponieważ nie są one jeszcze znane nawet przez osoby mające posiadać wiedzę w obszarze religioznawstwa lub etyki. Trzeba przy tym dostrzec, że przepisy omawianego aktu normatywnego nie określają, w jaki sposób może zostać spełniony wymóg posiadania tej wiedzy. Ustawodawca dokonał zatem zbędnego usztywnienia regulacji, zapewniając członkom komisji zbyt daleko idącą rolę w realizacji uprawnienia konstytucyjnego z art. 85 ust. 3 Konstytucji RP.

Zastrzeżenia merytoryczne należy przedstawić wobec odmiennego traktowania „zasad moralnych” oraz „przekonań religijnych” w zakresie konstrukcji przesłanek koniecznych do spełnienia w celu uzyskania skierowania do odbywania służby zastępczej. Wynika to z tego, że więcej wymogów do spełnienia przewidziano wobec osób powołujących się na „przekonania religijne” niż na „zasady moralne”, co jest trudne do zaakceptowania z uwagi na konieczność zachowania równości wobec prawa. Mianowicie, zgodnie z art. 571 ust. 1 pkt 3 i 4 u.o.o. wniosek o przeznaczenie do służby zastępczej powinien zawierać m.in.:

[...] oświadczenie o wyznawanych przekonaniach religijnych; wskazanie w wyznawanej doktrynie religijnej podstawy wyłączającej możliwość odbywania służby wojskowej oraz wykazanie rzeczywistych związków z wyznawaną doktryną religijną lub wskazanie wyznawanych zasad moralnych, które pozostają w sprzeczności z obowiązkami żołnierza odbywającego służbę wojskową.

Na gruncie wykładni literalnej można więc przyjąć, że w przypadku powołania się na zasady moralne, wystarczające będzie jedynie ich wskazanie i nie jest konieczne wykazywanie „rzeczywistych związków” z ich wyznawaniem ani też nie jest wymagane podanie „podstawy wyłączającej możliwość odbywania służby wojskowej” w doktrynie moralności. Jednakże w okresie obowiązywania identycznych przepisów ustawy o służbie zastępczej przyjmowano obowiązek wykazania kierowania się przez poborowego określonymi zasadami moralnymi w swoim życiu, a nie tylko poprzestanie na ich wskazaniu⁴⁰, co można było uznać za żądanie podania rzeczywistnienia deklarowanej zasady moralnej we własnej postawie życiowej. Jednakże w praktyce stosowania przepisów tej ustawy nie uchwycono różnicy w konstrukcji przesłanek ustawowych pomiędzy powoływaniem się na przekonania religijne a zasady moralne i żądano wykazania potwierdzenia ich realizacji we własnym życiu. Bez wątpienia w obu przypadkach powinno się przyjmować identyczne wymogi wobec osób wnioskujących o skierowanie do służby zastępczej, a proveniencja przekonań powinna być prawnie irrelevantna, lecz jednolitość przesłanek powinna wynikać wprost z odpowiednio zredagowanych przepisów prawa, a nie z ich interpretacji.

W art. 571 ust. 1 pkt 2 u.o.o. zastosowano zróżnicowane standardy wobec różnych kategorii przekonań, co skutkuje nierównym traktowaniem osób z uwagi na światopogląd. Stan ten nie odpowiada treści normatywnej art. 85 ust. 1 oraz art. 53 ust. 1 Konstytucji RP. Warto zastanowić się nad przyczyną istniejącego zniuansowania i czy znajduje ono usprawiedliwienie. Prawdopodobnie występująca różnica dotyczy tego, że „przekonania religijne” łączą się zwykle z wyższym poziomem formalizacji, co najczęściej wiąże się z występowaniem doktryny religijnej, która głoszona jest w ramach działalności odpowiednich struktur organizacyjnych, a więc głównie kościołów i związków wyznaniowych. Trzeba przy tym podkreślić, że działalność religijna w Polsce może być prowadzona także w ramach innych form organizacyjno-prawnych, w tym na przykład stowarzyszenia, fundacji, spółdzielni, spółki prawa handlowego. Jak wspomniano, współcześnie funkcjonuje coraz więcej grup światopoglądowych o luźnych więzach

⁴⁰ Wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego we Wrocławiu z dnia 11 lutego 1991 r., SA/Wr 14/01, niepubl.; wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Warszawie z dnia 8 marca 2007 r., II SA/Wa 3/07, <https://orzeczenia.nsa.gov.pl/doc/98E7C9F4DD> [dostęp: 23.03.2023].

i odbiegających od utrwalonych modeli struktur organizacyjnych. Wraz ze zjawiskiem indywidualizacji wiary może wystąpić trudność wskazania doktryny religijnej ze względu na subiektywny charakter przekonań religijnych.

Przepis art. 571 ust. 2 pkt 4 u.o.o. zbyt głęboko ingeruje w sferę życia prywatnego danej osoby. Ustawodawca przewiduje konieczność „wskazania” w wyznawanej doktrynie religijnej podstawy wyłączającej możliwość odbywania służby wojskowej, a więc oznacza to wymóg wskazania określonego elementu nauczania wspólnoty religijnej, z którego wynika zakaz pełnienia tego obowiązku przez wyznawcę. W judykaturze przyjęto, że konieczne jest podanie „wyznanego systemu religijnego (wyznania), wskazania jego kanonu (reguły), wyłączającego możliwość odbywania służby wojskowej, a w razie wątpliwości – także wskazanie własnych rzeczywistych związków z wyznaniem, kościołem”⁴¹. Dodatkowo należy także ujawnić „rzeczywiste związki” łączące daną osobę z tym nauczaniem. W państwie bezstronnym światopoglądowo (art. 25 ust. 2 Konstytucji RP) powyższa kwestia nie powinna być brana pod uwagę w tak wnikliwym zakresie. Władze publiczne nie powinny badać relacji łączących jednostkę ze wspólnotą religijną ani wnikać w treść i proveniencję przekonań religijnych podzielanych przez daną osobę i ustalać łączące ją związki z tym nauczaniem. Trudno zaakceptować, aby organ państwowy podejmował ustalenia w kwestii braku możliwości pełnienia służby wojskowej i badał elementy doktryn religijnych. Ograniczenie wymogów do złożenia samego oświadczenia przez osobę zainteresowaną odbyciem służby zastępczej zwalniałoby organy władzy publicznej od konieczności przeprowadzania swoistej weryfikacji przekonań i zasad osób pragnących skorzystać z instytucji z art. 571 u.o.o. Warto podkreślić, że już na gruncie poprzednio obowiązującej regulacji w nauce prawa wskazywano, że wyrażenie życzenia skorzystania ze służby zastępczej powinno się odbywać „jedynie na podstawie jednostronnego oświadczenia woli”, co znajduje potwierdzenie także w materiałach z prac nad uchwaleniem obowiązującej Konstytucji RP⁴².

Wątpliwości budzi również to, że osoba zainteresowana musi „wykazać rzeczywiste związki z wyznawaną doktryną religijną”. Słowo

⁴¹ Wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego we Wrocławiu z dnia 11 lutego 1991 r., SA/Wr 57/91, ONSA 1991, Nr 1, poz. 22.

⁴² Zob. Gałka 2021, 62.

„wykazać” oznacza „ujawnić istnienie czegoś”⁴³. Z kolei „rzeczywisty” oznacza m.in. „obiektywnie istniejący, [...] prawdziwy, niesfałszowany”⁴⁴. A zatem oczekuje się, że osoba zainteresowana niejako potwierdzi swoją szczerą relację z określonym nauczaniem doktryny religijnej w zakresie niemożliwości odbycia służby wojskowej. Antonimem wyrazu „rzeczywisty” jest „fikcyjny”, tak więc wymaga się podania przekonań zainteresowanego zgodnie z prawdą. Takie rozwiązanie może budzić wątpliwości. Powyższa konstrukcja prawna nie występuje w odniesieniu do lekarzy, powołujących się na klauzulę sumienia, gdyż w art. 39 ustawy z dnia 5 grudnia 1996 r. o zawodach lekarza i lekarza dentysty⁴⁵ poprzestaje się bowiem na złożeniu oświadczenia przez zainteresowanego⁴⁶. Złożenie oświadczenia przewidziane jest także wobec pielęgniarek i położnych, zgodnie z art. 12 ust. 1–4 ustawy z dnia 15 lipca 2011 r. o zawodach pielęgniarki i położnej⁴⁷. Również w przypadku sprzeciwu sumienia w związku z obowiązkiem odbycia służby wojskowej należy oczekiwać takiego samego podejścia w celu zachowania spójności aksjologicznej systemu prawa. W obu przypadkach celem regulacji pozostaje poszanowanie wolności sumienia i religii i powinien zostać przyjęty zbliżony tryb realizacji skorzystania z tej możliwości.

Nie jest jasne, w jaki sposób zainteresowana osoba powinna wykazać rzeczywiste związki z doktryną religijną. Z pewnością „wykazanie” nie powinno być rozumiane jako udowodnienie ani nawet uprawdopodobnienie tej okoliczności. Trzeba przyjąć, że racjonalny prawodawca celowo nie użył dwóch powyższych zwrotów, tak więc tym bardziej powinno się poprzestać na oświadczeniu wnioskodawcy. Powyższe żądanie wydaje się zbyt daleko wkraczające nie tylko w sferę wolności sumienia i religii zainteresowanego, ale także w ochronę jego życia prywatnego.

Wymóg wykazania rzeczywistych związków zainteresowanego z przekonaniami religijnymi wiąże się przede wszystkim z problemem sposobu weryfikacji tych relacji. Z pewnością komisja wojewódzka nie może wymagać przedłożenia środków dowodowych w celu wykazania rzeczywistych

⁴³ Wykazać, Słownik języka polskiego, <https://sjp.pl/wykaza%C4%87> [dostęp: 24.04.2022].

⁴⁴ Rzeczywisty, Słownik języka polskiego, <https://sjp.pl/rzeczywisty> [dostęp: 24.04.2022].

⁴⁵ Tekst jedn. Dz. U. z 2022 r. poz. 1731 z późn. zm.

⁴⁶ Zob. szerzej Żuradzki 2016, 107 i nast.

⁴⁷ Tekst jedn. Dz. U. z 2022 r. poz. 2702 z późn. zm.

związków z daną doktryną religijną, na którą powołuje się osoba zainteresowana służbą zastępczą. Żądanie przedstawienia odpowiednich zaświadczeń od instytucji konfesyjnych z pewnością będzie niedopuszczalne z uwagi na treść art. 51 oraz art. 53 ust. 7 Konstytucji RP. Co prawda, osoba zainteresowana może dobrowolnie załączyć takie dokumenty, np. potwierdzić udział w katechizacji, korzystanie z sakramentów, aktywność w duszpasterstwie, podejmowanie wolontariatu, utrzymywanie kontaktu ze współwyznawcami itp.⁴⁸ Trzeba jednak podkreślić, że takie działanie jest niepożądane, ponieważ skutkuje powstaniem zbędnego zbioru danych osobowych i powstaje wówczas konieczność administrowania wrażliwymi danymi osobowymi, zasadami ich gromadzenia oraz przetwarzania. Przedkładanie takich dokumentów może być zrozumiałe ze względów czysto pragmatycznych. Chociaż z formalnego punktu widzenia nie przewidziano wymogu udowodnienia związków poborowego z doktryną religijną, to jednak podjęcie takich działań może być *de facto* konieczne do uzyskania skierowania do służby zastępczej, ponieważ sama deklaracja zainteresowanego może być niewystarczająca dla komisji. Taka sytuacja nie powinna mieć miejsca. W piśmiennictwie sformułowano pogląd, że ciężar wykazania spełnienia przesłanek ustawowych do zakwalifikowania do odbycia służby zastępczej spoczywa na osobie zainteresowanej⁴⁹. Takie podejście może wymagać od zainteresowanego wykazania związków z doktryną religijną za pomocą określonych zaświadczeń. Ciężar ten nie powinien być jednak nadmierny lub uniemożliwiający uzyskanie skierowania do służby zastępczej.

Przepis art. 572 ust. 1 u.o.o. dopuszcza złożenie wniosku o przeznaczenie do służby zastępczej najpóźniej w dniu doręczenia karty powołania do odbycia obowiązkowej zasadniczej służby wojskowej. Już na gruncie art. 12 ust. 1 u.s.z. wskazywano na brak możliwości zmiany służby wojskowej na służbę zastępczą i odwrotnie w związku ze zmianą przekonań⁵⁰. Należy wprowadzić odpowiednie rozwiązania prawne, które powinny polegać na zapewnieniu możliwości złożenia oświadczenia o tym, że aktualne

⁴⁸ Wyrok Naczelnego Sądu Administracyjnego z dnia 15 stycznia 2008 r., II OSK 1531/07, <https://orzeczenia.nsa.gov.pl/doc/5B947E7F86> [dostęp: 23.03.2023] oraz wyrok Wojewódzkiego Sądu Administracyjnego w Warszawie z dnia 25 maja 2007 r., II SA/Wa 390/07, <https://orzeczenia.nsa.gov.pl/doc/3198CA20B9> [dostęp: 23.03.2023].

⁴⁹ Zob. Grzebyk 2016, 1895.

⁵⁰ Zob. tamże, 1896.

przekonania religijne lub wyznawane zasady moralne nie pozwalają na kontynuowanie służby wojskowej. Należy mieć na względzie, że uprawnienie do zmiany światopoglądu stanowi element wolności sumienia i religii. Osoba wykonująca służbę zastępczą również powinna mieć opcję jej przerwania i skierowania do służby wojskowej, jeśli zmieniła swój światopogląd. Uniemożliwienie powyższych zachowań stanowi naruszenie art. 53 ust. 1 oraz art. 85 ust. 3 Konstytucji RP.

Wątpliwości budzi różnicowanie czasu realizacji obowiązku obrony Ojczyzny z uwagi na daną formę. W przypadku obowiązkowej zasadniczej służby wojskowej czas jej trwania wynosi 9 miesięcy, a w odniesieniu do służby zastępczej, zgodnie z art. 561 pkt 1 i 2 u.o.o. jest to 9 miesięcy w przypadku absolwentów szkół wyższych, 18 miesięcy w przypadku osób nieposiadających wyższego wykształcenia oraz 12 miesięcy przy odbywaniu służby zastępczej w formacjach uzbrojonych. Powyższe rozróżnienie może budzić zastrzeżenia w perspektywie zakazu dyskryminacji⁵¹. Obowiązek służby wojskowej oraz służba zastępcza powinny być traktowane równoważnie w zakresie trwania i realizacji obowiązku obrony Ojczyzny. Należy zatem postulować identyczny czas trwania służby zastępczej, wynoszący tyle samo ile dla służby wojskowej.

Ustawodawca przewiduje szczególne zasady odbywania służby zastępczej. Artykuł 560 ust. 2 u.o.o. stanowi, że skierowanie do odbycia służby zastępczej w organizacji pożytku publicznego, którą jest jednostka organizacyjna kościoła lub związku wyznaniowego mająca osobowość prawną, następuje wyłącznie za zgodą osoby podlegającej kwalifikacji wojskowej. Z pewnością przepis ten należy uznać za przejaw poszanowania wolności sumienia i religii. Wydaje się, że w ten sposób ustawodawca stara się uniknąć sytuacji ewentualnego dyskomfortu u osoby odbywającej służbę zastępczą w razie skierowania do jednostki organizacyjnej kościoła lub związku wyznaniowego o odmiennym profilu światopoglądowym niż podzielany przez osobę odbywającą służbę zastępczą. Powyższe rozwiązanie należy ocenić pozytywnie. Być może celem regulacji jest zapobieganie możliwości wystąpienia styczności osoby odbywającej służbę zastępczą z wykonywaniem praktyk religijnych w tego typu placówkach.

⁵¹ Zob. Sobczak 2012, 216.

4. Informacja o religii albo wyznaniu na tabliczce tożsamości

Przepis art. 78 ust. 6 u.o.o. stanowi, że „na tabliczce tożsamości można dodatkowo zamieścić informacje dotyczące religii albo wyznania”. Z treści przepisu wynika, że informacja o religii albo wyznaniu ma charakter fakultatywny, o czym świadczy zwrot „można zamieścić”. Obligatoryjne elementy tabliczki zostały wymienione w art. 78 ust. 5 u.o.o. i obejmują one: numer seryjny, imię i nazwisko, numer PESEL, a także oznaczenie grupy krwi. *De lege lata* przepisy wykonawcze zawierające wzór tabliczki tożsamości (rozporządzenie Ministra Obrony Narodowej z dnia 10 lutego 2017 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie kart i tabliczek tożsamości wydawanych żołnierzom zawodowym i żołnierzom pełniącym służbę kandydacką⁵²) nie przewidują rubryki dotyczącej informacji o religii albo wyznaniu. Warto przy tym podkreślić, że przyjęty wzór tabliczki tożsamości nie jest czymś zupełnie nowym, ponieważ – jak wprost przyznał przedstawiciel Ministerstwa Obrony Narodowej – przy ustalaniu jego wzoru opierano się na przedwojennym znaku tożsamości z 1931 r., którego projekt został oceniony za najlepszy i oficjalnie zatwierdzony podczas XIII Konferencji Międzynarodowego Czerwonego Krzyża w Hadze jesienią 1928 r.⁵³

Tabliczki tożsamości przewidziane są dla żołnierzy w czynnej służbie wojskowej oraz osób pełniących służbę w jednostkach zmilitaryzowanych przydzielonych do Sił Zbrojnych, cywilnego personelu medyczno-sanitarnego Sił Zbrojnych, osób cywilnych towarzyszących Siłom Zbrojnym, personelu organizacji „Polski Czerwony Krzyż” i innych ochotniczych organizacji pomocy, osób cywilnych wykonujących czynności duszpasterskie oraz dla innych osób określonych prawem międzynarodowym. Warto zwrócić uwagę, że wśród osób cywilnych zapewniających opiekę duszpasterską mogą występować także osoby duchowne i świeckie, które mogą mieć wystawioną tabliczkę tożsamości z informacją o wyznaniu albo religii.

W uzasadnieniu do wprowadzonych zmian wskazywano na treść art. 17 ust. 1 Konwencji Genewskiej z 1949 r. o polepszeniu losu rannych i chorych

⁵² Dz. U. z 2017 r. poz. 496.

⁵³ Odpowiedź na interpelację nr 8444 w sprawie nowego wzoru tabliczki identyfikacyjnej, tzw. nieśmiertelnika, Warszawa, 24 lipca 2020 r., <https://sejm.gov.pl/Sejm9.nsf/InterpelacjaTresc.xsp?key=BRXDEX> [dostęp: 23.03.2023].

w armiach czynnych⁵⁴: „Strony w konflikcie będą ponadto czuwać nad tym, aby zmarli byli grzebani z czcią i w miarę możliwości zgodnie z obrządkami religii, którą wyznawali”. Wprowadzenie dopuszczalności zamieszczenia informacji o wyznaniu na tabliczce tożsamości może przyczynić się do realizacji tego celu i zasługuje na ocenę pozytywną, lecz należy ocenić, czy zamieszczanie tej informacji respektuje normy konstytucyjne w zakresie wolności sumienia i religii oraz prawa do ochrony prywatności.

O znaczeniu pojęcia „religia” w prawie polskim wspomniano już powyżej, tak więc w tym miejscu warto odnieść się do tego, czym jest „wyznanie”, aby ustalić, jaki rodzaj informacji może zostać wpisany na tabliczce tożsamości. Termin ten może być rozważany w różnych ujęciach. W doktrynie prawa wyznaniowego termin „wyznanie” uznaje się za pojęcie pozytywistyczne, w odróżnieniu do pojęcia „religia”, które występuje w prawie międzynarodowym dotyczącym praw człowieka⁵⁵. W znaczeniu językowym wyraz „wyznanie” oznacza światopoglądowe samookreślenie się, dotyczy wyboru określonego spojrzenia na rzeczywistość. Stanowi „jasne sformułowanie przekonań dotyczących danej dziedziny; publiczne wygłoszenie swych przekonań”⁵⁶. Zwrot ten jest szeroki i swoim zakresem obejmuje przekonania religijne i niereligijne. Z kolei wyznanie w ujęciu religioznawczym ma węższe znaczenie od religii, stanowi jeden z jej odłamów, a dla przykładu można wskazać religię chrześcijańską i wyznanie rzymskokatolickie, wyznanie ewangelicko-augsburskie, wyznanie prawosławne itd.⁵⁷ Na potrzeby regulacji ustawy o obronie Ojczyzny należy opowiedzieć się za językowym ujęciem tego terminu, aby umożliwić wpisanie na tabliczce tożsamości informacji istotnej z punktu widzenia osoby, dla której ma być ona wystawiona. Nie musi więc to być informacja wyłącznie o wyznaniu w ujęciu religioznawczym, lecz może zostać zawarta na niej również deklaracja określonej postawy życiowej osoby zainteresowanej umieszczeniem takiej informacji. Organy wydające tabliczkę tożsamości nie mają podstaw prawnych do kwestionowania życzenia danej osoby ani weryfikowania przynależności do podanej wspólnoty religijnej. Szczególny charakter osobisty

⁵⁴ Konwencja Genewska z dnia 12 sierpnia 1949 r. o polepszeniu losu rannych i chorych w armiach czynnych, Dz. U. z 1956 r. Nr 38, poz. 171.

⁵⁵ Zob. Krukowski, Warchałowski 2000, 77.

⁵⁶ Skorupka, Auderska, Łempicka (red.) 1989, 952.

⁵⁷ Zob. Chyliński 1969, 466.

informacji o wyznaniu albo religii wymaga uwzględnienia prośby zainteresowanego o umieszczenie tej informacji, biorąc pod uwagę jej znaczenie dla człowieka.

Nie ulega wątpliwości, że informacje na temat światopoglądu – religia albo wyznanie – stanowią dane wrażliwe. Zasadniczo w państwie separowanym od wspólnot religijnych informacje o przekonaniach jednostki powinny być prawnie irrelewantne dla organów władzy publicznej. Ustawodawca zapewnił jednak prawną możliwość zamieszczenia informacji na temat wyznania albo religii na tabliczce tożsamości. Trzeba podkreślić, że dobrowolne uzewnętrznienie informacji o religii albo wyznaniu może być korzystne dla osób, które wyrażą na to zgodę i dla podmiotów świadczących opiekę duchową. Podanie danych na temat religii albo wyznania może przyczynić się do respektowania wolności przekonań. Zwłaszcza w przypadku zagrożenia życia można wówczas zapewnić odpowiednią opiekę duszpasterską według wyznawanych przekonań religijnych lub też zabezpieczyć jednostkę przed podejmowaniem działań niezgodnych z przekonaniami danej osoby. Spory prawne dotyczące praktyki postępowania wobec osób nieprzytomnych w podmiotach leczniczych w kontekście udzielenia sakramentu namaszczenia chorych lub jego zaniechania potwierdzają zasadność pozyskania informacji o wyznaniu albo religii z poszanowaniem zasady dobrovolności⁵⁸. Dzięki temu możliwe będzie uszanowanie światopoglądu danej osoby, w tym również zapewnienie pogrzebu zgodnego z oczekiwaniami, a więc w określonym obrzędzie religijnym lub ceremonii świeckiej. Taka informacja może mieć także szczególne znaczenie w przypadku sporów światopoglądowych pomiędzy członkami rodziny w kwestii ustalenia formy i obrzędu pochówku.

Należy jednak pamiętać, że kryterium użyteczności danego działania nie może zwalniać z obowiązku przestrzegania prawa. Trzeba zatem ocenić dopuszczalność zamieszczania informacji o wyznaniu albo religii na tabliczce tożsamości osoby odbywającej służbę wojskową w świetle Konstytucji RP. Zamieszczenie przedmiotowej informacji na tabliczce wymaga zadania odpowiedniego pytania, w formie pisemnej lub ustnej, dotyczącego religii albo wyznania. Kierowanie żądania uzewnętrznienia takich danych przez organy wojskowe może budzić pewne wątpliwości z punktu widzenia

⁵⁸ Zob. Ożóg 2018, 107.

art. 53 ust. 7 Konstytucji RP. Przepis ten stanowi, że nikt nie może być obowiązany przez organy władzy publicznej do ujawnienia swojego światopoglądu, przekonań religijnych lub wyznania. Bez wątpienia organy wystawiające tabliczkę tożsamości można uznać za organy władzy publicznej, gdyż władczo kształtują status prawny jednostki. Niedopuszczalne będzie zatem żądanie ujawnienia informacji na temat religii albo wyznania pod rygorem zastosowania jakichkolwiek sankcji w razie odmowy podania tych danych⁵⁹. Zmuszanie kogokolwiek do uzewnętrznienia takich informacji należałoby uznać za naruszenie art. 53 ust. 7 Konstytucji RP. Ich ujawnienie musi być więc w pełni dobrowolne. Jest to dopuszczalne na podstawie wolności manifestowania swojej religii (art. 53 ust. 2 Konstytucji RP). Legalność nieobowiązkowego pozyskiwania informacji na temat religii albo wyznania w celu wystawienia tabliczki tożsamości wymaga także przestrzegania zasad postępowania z danymi wrażliwymi. Przede wszystkim należy uznać za niedopuszczalne przetwarzanie takich danych w postaci tworzenia rejestrów publicznych na temat religii albo wyznania osób w sektorze wojskowym i wykorzystywania ich na inny użytek. Takie działanie jest niedopuszczalne i pozbawione podstaw prawnych. Natomiast powyższe informacje mogą być przydatne do lepszego zorganizowania opieki duszpasterskiej w wojskowości, dzięki uzyskaniu oglądu na temat struktury wyznaniowej, co może przełożyć się np. na kwestię nakładów finansowych na opiekę duszpasterską w wojsku, utworzenia odpowiedniej liczby etatów kapelanów itd.

5. Odroczenie służby wojskowej uczniów seminariów i innych szkół duchownych oraz przeniesienie duchownych do pasywnej rezerwy a status kościołów i innych związków wyznaniowych

Prawo polskie respektuje szczególnie status uczniów seminariów i szkół duchownych, wynikający z obranej ścieżki życiowej. Zgodnie z art. 158 ust. 1 pkt 6 u.o.o. obowiązek pełnienia zasadniczej służby wojskowej odracza się na wniosek osoby podlegającej temu obowiązkowi w przypadku pobierania nauki w wyższych seminariach duchownych lub innych szkołach duchownych kościołów i związków wyznaniowych mających osobowość

⁵⁹ Zob. szerzej Ożóg 2021, 243–265.

prawną oraz zakonach – na czas pobierania tej nauki. Warto podkreślić, że odroczenie ma charakter obligatoryjny, jeśli wystąpi o to uprawniona osoba. Przepisy ustawy nie definiują pojęcia „wyższego seminarium duchownego” oraz „innych szkół duchownych”. Przez seminaria duchowne należy rozumieć jednostki oświatowe prowadzone przez wspólnoty religijne, których zadaniem jest przygotowywanie kandydatów do kapłaństwa⁶⁰. Z kolei formuła „inne szkoły duchowne” obejmować będzie placówki o innych nazwach, występujące w nauczaniu i prawie wewnętrznym wspólnot religijnych, które zajmują się działalnością w zakresie kształcenia duchownych. Funkcją tej regulacji jest zapewnienie kandydatom do kapłaństwa możliwości odbycia formacji bez kolizji z obowiązkiem odbycia służby wojskowej i zasługuje na pozytywną ocenę.

Zastanawiające jest jednak to, dlaczego ustawodawca zawęził powyższe uprawnienie do wspólnot religijnych mających osobowość prawną, a nie np. do kościołów i związków wyznaniowych o uregulowanej sytuacji prawnej. Domniemanie racjonalności prawodawcy nakazuje uznać, że jest to działanie celowe. Podziały te wyznaczają odmienne zakresy desygnatów. Ograniczenia uprawnień indywidualnych z zakresu wolności sumienia i religii w prawie polskim uwarunkowane są najczęściej statusem wspólnoty konfesyjnej ze względu na formę określenia jej położenia prawnego. Należy przy tym mieć na względzie, że odmienne traktowanie wspólnot religijnych i ich wyznawców powinno mieć zawsze odpowiednie uzasadnienie⁶¹. Można odnotować występowanie zróżnicowanych rozwiązań, w tym zarezerwowanie określonego uprawnienia dla wspólnot religijnych o sytuacji prawnej uregulowanej w jakimkolwiek trybie przewidzianym przez prawo polskie⁶² lub też węższe podejście, zakładające, że dane uprawnienie dotyczy tych grup, które mają ukształtowany status prawny w drodze ustawy lub umowy międzynarodowej⁶³. Trudno ustalić powody, którymi kierowano się w zastosowaniu kryterium osobowości prawnej w obowiązującej dziś regulacji ustawowej. Przyjęta przesłanka dająca danej strukturze organizacyjnej

⁶⁰ Zob. Mezglewski 2008, 172.

⁶¹ Zob. szerzej Abramowicz 2018, 151 i nast.

⁶² Przykładowo: uprawnienie do korzystania z religii w szkole, zob. art. 53 ust. 4 Konstytucji RP.

⁶³ Przykładowo: uprawnienie do zawarcia małżeństwa wyznaniowego ze skutkami w prawie polskim, zob. art. 1 § 3 ustawy z dnia 25 lutego 1964 r. – Kodeks rodzinny i opiekuńczy, tekst jedn. Dz. U. z 2020 r. poz. 1359 z późn. zm.

możliwość bycia podmiotem praw i obowiązków nie wydaje się stanowić adekwatnego warunku możności odroczenia obowiązku odbycia służby wojskowej przez osobę fizyczną. Osobowość prawna warunkuje możliwość zaciągania zobowiązań i bycia podmiotem prawa cywilnego przez określone struktury⁶⁴, natomiast bezpośrednio nie wpływa na realizację uprawnień indywidualnych z zakresu wolności z art. 53 Konstytucji RP. Atrybut ten ma zaś znaczenie dla wypełniania funkcji religijnej przez struktury organizacyjne i pośrednio może przyczyniać się do lepszego zaspokojenia niektórych potrzeb duchowych jednostki. Przedmiotowe uprawnienie dotyczy zaś ściśle statusu jednostki w sferze obowiązku obrony Ojczyzny, wyznawanych przekonań, a nie położenia prawnego wspólnoty religijnej. Bez znaczenia prawnego powinna więc pozostawać okoliczność, czy dana struktura jest wyposażona w osobowość prawną.

Przepis art. 168 ust. 1 u.o.o. stanowi, że „osoby podlegające obowiązkowi odbycia zasadniczej służby wojskowej, które zostały duchownymi lub członkami zakonów (po profesji wieczystej), przenosi się do pasywnej rezerwy”. Z kolei art. 168 ust. 2 u.o.o. określa, iż powyższej regulacji oraz innych przepisów ustawy dotyczących duchownych lub członków zakonów nie stosuje się do duchownych wybieranych na określoną kadencję oraz wobec duchownych lub członków zakonów kościołów i innych związków wyznaniowych nieposiadających osobowości prawnej. Wyłączenie regulacji w pierwszym przypadku wydaje się zrozumiałe z uwagi na czasowy charakter pełnienia funkcji duchownego. Przeniesienie do pasywnej rezerwy nie dotyczy również osób, które złożyły śluby czasowe. Powyższa regulacja prawna wynika z nie w pełni ukształtowanej sytuacji prawno-kościelnej jednostki aspirującej do stanu duchownego. Przepis art. 168 ust. 2 u.o.o. dotyczy kadencyjności wyboru do grona osób duchownych, a nie osób duchownych powołanych temporalnie do pełnienia określonej funkcji we wspólnocie religijnej. Natomiast wyłączenie duchownych należących do wspólnot religijnych bez osobowości prawnej budzi pewne wątpliwości, które już wcześniej zostały przytoczone.

W obowiązującym stanie prawnym zakres formuły kościołów i związków wyznaniowych posiadających osobowość prawną rzutuje na status

⁶⁴ Zob. art. 33 ustawy z dnia 23 kwietnia 1964 r. – Kodeks cywilny, tekst jedn. Dz. U. z 2022 r. poz. 1360 z późn. zm.

jednostki, tak więc należy ustalić desygnaty tej formuły. W pierwszej kolejności trzeba stwierdzić, że każdy kościół i związek wyznaniowy działający w oparciu o ustawę indywidualną lub wpis do rejestru kościołów i innych związków wyznaniowych posiada osobowość prawną⁶⁵. Przez kościół i związek wyznaniowy należy rozumieć wspólnotę religijną zakładaną w celu wyznawania i szerzenia wiary religijnej i powyższa definicja legalna nie zamyka systemu prawnego na inne formuły prawno-organizacyjne, za pośrednictwem których realizowana może być wolność z art. 53 Konstytucji RP. Jak wspomniano, wspólnota religijna może również działać jako stowarzyszenie czy spółdzielnia, które są wyposażone w osobowość prawną. Poza zakresem formuły kościołów i związków wyznaniowych z art. 158 ust. 1 pkt 6 u.o.o. pozostają zaś inne wspólnoty religijne, które nie spełniają przesłanek ustawowych, a dla przykładu można wskazać jednostki działające w formie jednostki organizacyjnej niebędącej osobą prawną, której ustawa przyznaje zdolność prawną.

Zgodnie z art. 347 u.o.o. ograniczenia określone w rozdziale 5 („Publiczna działalność żołnierzy zawodowych”) nie wpływają na prawa przynależności żołnierzy zawodowych do kościołów i innych związków wyznaniowych mających osobowość prawną. W tym rozdziale ustanowiono zakaz członkostwa żołnierza zawodowego w partii politycznej, stowarzyszeniu, organizacji lub ruchu obywatelskim, stawiających sobie cele polityczne. Niedopuszczalne jest uczestniczenie przez żołnierza zawodowego w zgromadzeniach o charakterze politycznym, prowadzenie działalności politycznej. Należy uznać, że przepis art. 347 u.o.o. ma jedynie charakter potwierdzający ogólne regulacje prawne obowiązujące w zakresie przynależności do kościoła lub związku wyznaniowego. Podstawowe gwarancje prawne w tym zakresie wynikają bowiem z art. 53 ust. 2 Konstytucji RP oraz art. 2 pkt 2 u.g.w.s.w. Kwestia członkostwa we wspólnocie religijnej powinna być prawnie irrelevantna⁶⁶. Z tego względu treść art. 347 u.o.o. nie zapewnia nowej gwarancji prawnej, a jedynie potwierdza regulację konstytucyjną. Przepis ten wydaje się zbędny, biorąc pod uwagę zasadę zwięzłości aktów prawnych. Można uznać, że jego treść ma jedynie podkreślać szczególną rangę prawa jednostki do przynależności do kościoła lub związku

⁶⁵ Zob. Kuźmicka-Sulikowska 2008, 106 i nast.

⁶⁶ Zob. Cupriak 2014, 32.

wyznaniowego. Warto również zauważyć, że żołnierz zawodowy może być także członkiem w organizacji, ruchu obywatelskim, stowarzyszeniu, których profil dotyczy działalności realizacji wolności sumienia i religii. Nie ma także przeszkód, aby żołnierz zawodowy uczestniczył w zgromadzeniu o charakterze religijnym, gdyż w ten sposób realizuje swoją wolność sumienia i religii w aspekcie indywidualnym.

Ponownie można wyrazić zdziwienie w kwestii przyjęcia zawężenia zakresu zastosowania tego przepisu do kościołów i związków wyznaniowych posiadających osobowość prawną. Przesłanka osobowości prawnej wydaje się być nieadekwatna w kwestii statusu prawno-konfesyjnego żołnierza zawodowego. Przynależność człowieka do określonej wspólnoty religijnej ma na celu umożliwienie zaspokojenia jego potrzeb indywidualnych z zakresu wolności z art. 53 Konstytucji RP, a przymiot osobowości prawnej nie powinien mieć znaczenia. Należałoby więc przyjąć, że zakaz ograniczeń w kwestii prawa przynależności żołnierzy zawodowych do kościołów i związków wyznaniowych dotyczy wszystkich wspólnot religijnych, zarówno tych o uregulowanej sytuacji prawnej, jak i innych. Wspólnota konfesyjna może mieć charakter całkowicie niesformalizowany i opierać się na indywidualnej wolności sumienia i religii osób tworzących daną społeczność wyznawców. Nikomu nie wolno zakazać przynależności do wspólnoty religijnej bez względu na pełnioną funkcję lub zajmowane stanowisko.

Przepis art. 253 u.o.o. stanowi, że duchowni, z wyjątkiem wybieranych na określoną kadencję, oraz członkowie zakonów mogą być powoływani do odbywania ćwiczeń wojskowych tylko w celu przeszkolenia do pełnienia funkcji kapelana wojskowego, za zgodą właściwego przełożonego kościelnego. Należy pozytywnie ocenić powyższą regulację prawną, ponieważ uwzględnia obroną drogę życiową osób duchownych. Przeszkolenie, o którym mowa w art. 253 u.o.o., może dotyczyć wyłącznie spraw związanych z funkcjonowaniem duchownego w strukturze militarnej, natomiast forma i treść działań duszpasterskich pozostają wyłącznie w gestii wspólnot religijnych, zgodnie z poszanowaniem zasady niezależności państwa oraz kościołów i związków wyznaniowych we własnych zakresach działania. Wymóg uzyskania zgody przełożonego kościelnego stanowi wyraz poszanowania autonomii kościołów i innych związków wyznaniowych (art. 25 ust. 3 Konstytucji RP).

Odmienne rozwiązania przyjęte zostały w stanach szczególnego zagrożenia dla bezpieczeństwa funkcjonowania państwa. Mianowicie, przepis art. 538 ust. 1 u.o.o. stanowi, że w razie ogłoszenia mobilizacji i w czasie wojny duchowni, z wyjątkiem wybieranych na określoną kadencję, mogą być powołani do służby wojskowej wyłącznie do pełnienia funkcji kapelanów wojskowych. Natomiast w razie ogłoszenia mobilizacji i w czasie wojny słuchacze seminariów i szkół duchownych oraz członkowie zakonów mogą być powołani do służby wojskowej wyłącznie do służby sanitarnej. Oznacza to tym samym, że duchowni wybierani czasowo mogą być powołani do służby wojskowej i nie są objęci zasadami preferencyjnego traktowania. Duchowni wybierani na określoną kadencję nie powinni być powoływani do służby wojskowej w czasie pełnienia funkcji osoby duchownej. Natomiast przedłużenie kadencji duchownego w czasie trwania uprzednio ogłoszonej mobilizacji nie zwalniałoby z obowiązku odbycia służby wojskowej. W tej sytuacji należałoby uznać pierwszeństwo obowiązku służby wojskowej, co może być uwzględnione także w prawie wewnętrznym danego kościoła lub związku wyznaniowego. Przyjęte zróżnicowanie statusu duchownych nie stanowi naruszenia równości wobec prawa z uwagi na zróżnicowany poziom stabilności sytuacji prawno-kościelnej osób, których dotyczy przedmiotowa regulacja prawna.

6. Ograniczenia świadczeń rzeczowych w ramach obowiązku obrony Ojczyzny ze względów wyznaniowych

Zgodnie z art. 628 ust. 5 u.o.o. przedmiotem świadczeń rzeczowych nie mogą być świątynie, domy modlitwy oraz pomieszczenia kościołów i innych związków wyznaniowych mających osobowość prawną, wraz ze znajdującymi się w nich przedmiotami przeznaczonymi do wykonywania kultu religijnego. Przepis ten uniemożliwia wykorzystanie określonych przedmiotów, a więc rzeczy wydzielonych w świecie zewnętrznym, do świadczeń rzeczowych w zakresie realizacji obowiązku obrony Ojczyzny. Bez wątpienia przedmiotowa regulacja prawna ma na celu ochronę wolności sprawowania funkcji religijnych przez kościoły i związki wyznaniowe. Jest to poszanowanie autonomii wspólnot religijnych z art. 25 ust. 3 Konstytucji RP. Powyższe unormowania mają szczególne znaczenie także dla zabezpieczenia wolności

sumienia i religii jednostki w okresie zagrożenia bezpieczeństwa państwa. Przepis art. 628 ust. 5 u.o.o. może bowiem przyczynić się do zagwarantowania odpowiednich warunków wykonywania praktyk religijnych poprzez wyłączenie określonych przedmiotów z zakresu obowiązku świadczeń rzeczowych na rzecz realizacji obowiązku z art. 85 Konstytucji RP. Zawarte w tym przepisie gwarancje prawne będą obowiązywały zarówno w okresie zwyczajnego funkcjonowania państwa, jak i w warunkach szczególnego zagrożenia. Wydaje się, że w okresie trwania stanu wojennego lub wyjątkowego przepis ten będzie korespondował z założeniem niederogowalności wolności sumienia i religii z art. 233 ust. 1 Konstytucji RP. Powyższa regulacja prawna dotyczy wyłącznie kościołów i związków wyznaniowych wyposażonych w osobowość prawną. Poza jej zakresem pozostają świątynie, domy modlitwy oraz pomieszczenia wspólnot religijnych, które tego atrybutu nie posiadają.

Wątpliwości budzi redakcja językowa przepisu art. 628 ust. 5 pkt 4 u.o.o. Mianowicie, wyliczenie „świątynie, domy modlitwy” jest wadliwe z punktu widzenia zasad logiki. Zwroty „świątynia” oraz „dom modlitwy” wydają się stanowić wyrażenia bliskoznaczne. Trudno zrozumieć sens podziału obiektów na świątynie oraz domy modlitwy w kontekście przyjętego zakresu wyłączeń spod zakresu świadczeń rzeczowych. Warto w tym miejscu dostrzec, że w systemie prawa polskiego występuje inny poprawny podział, którym mógł posłużyć się prawodawca w omawianym tu unormowaniu, a mianowicie w przepisie art. 8 § 1 pkt 16 ustawy z dnia 17 czerwca 1966 r. o postępowaniu egzekucyjnym w administracji⁶⁷ występuje klarowna dystynkcja na „kościół i inne domy modlitwy”. Przez „inny dom modlitwy” można rozumieć obiekt sakralny niebędący kościołem, w którym sprawowane są nabożeństwa, a więc np. zbór, kaplicę, synagogę, meczet, cerkiew itp. Natomiast rozróżnienie na „świątynie oraz domy modlitwy” jest pozbawione znaczenia juretycznego, ponieważ są to wyrażenia bliskoznaczne bez istotnej różnicy z punktu widzenia celu regulacji z art. 628 ust. 5 pkt 4 u.o.o. Ustawodawca nie ograniczył bowiem zakresu zastosowania tej regulacji tylko do obiektów sakralnych, ponieważ wymienia także bliżej niedookreśloną kategorię „pomieszczenia”, do których można zaliczyć przykładowo plebanie, budynki administracyjne, sklep z dewocjonaliami, salę katechetyczną itp. A zatem

⁶⁷ Tekst jedn. Dz. U. z 2022 r. poz. 479 z późn. zm.

powyższe wyłączenie ma charakter generalny w zakresie świątyń, domów modlitwy i innych pomieszczeń, bez względu na ich przeznaczenie, tak więc nie jest konieczne wykazanie, że służą one wykonywaniu praktyk religijnych. Dla porównania można wskazać, że inaczej przyjęto w odniesieniu do ograniczeń egzekucji sądowej i administracyjnej, ponieważ wyłączenie dotyczy przedmiotów służących wykonywaniu praktyk religijnych⁶⁸. Oceniając treść art. 628 ust. 5 pkt 4 u.o.o. z punktu widzenia aksjologii Konstytucji, należy uznać, że dla ochrony wolności z art. 53 ust. 1 Konstytucji RP kluczowe jest przede wszystkim zabezpieczenie wyłączenia spod zakresu świadczeń rzeczowych obiektów i przedmiotów służących wykonywaniu praktyk religijnych. Jest to standard minimalny tej ochrony, ponieważ dotyczy istoty wolności sumienia i religii, w tym wolności kultu i praktykowania religii z art. 53 ust. 2 Konstytucji RP, natomiast w odniesieniu do innych obiektów nie jest to niezbędne i pozostaje w uznaniu ustawodawcy zwykłego. *De lege ferenda* należy jednak postulować korektę warstwy redakcyjnej powyższego przepisu prawnego, przyjmując formułę, np. „świątynie” lub „świątynie i inne obiekty sakralne oraz innego rodzaju pomieszczenia kościołów i innych związków wyznaniowych”.

Warto zwrócić uwagę, że dla ustalenia wspólnot religijnych objętych wyłączeniem na mocy art. 628 ust. 5 pkt 4 u.o.o. nie ma znaczenia tytuł prawny kościoła lub związku wyznaniowego do danej nieruchomości, tak więc powinno wystarczyć wykazanie, że dana świątynia, dom modlitwy, pomieszczenie służą do realizacji wolności sumienia i religii. Jedyną przesłanką ustawową jest przymiot posiadania osobowości prawnej. Zachowują aktualność krytyczne uwagi dotyczące użycia formuły osobowości prawnej w dookreśleniu katalogu wspólnot religijnych objętych zakresem przedmiotowej regulacji prawnej. Ewentualnym kryterium zawężającym do rozważenia mogłoby być uregulowanie statusu prawnego w jednym z trybów przewidzianych w prawie polskim. Jednakże może ono budzić wątpliwości w kontekście dążenia do zapewnienia wolności z art. 53 Konstytucji RP każdemu człowiekowi bez względu na kwestię położenia prawnego wspólnoty konfesyjnej.

⁶⁸ Zob. Ożóg 2016a, 43–66.

Wnioski

Obowiązujący model zwolnienia ze służby wojskowej ze względu na przekonania religijne lub wyznawane zasady moralne wymaga zmian. Skomplikowanie regulacji ustawowej łączy się w pewnym stopniu z przyjętą dystynkcją na przekonania religijne i wyznawane zasady moralne w art. 85 ust. 3 Konstytucji RP. Wydaje się jednak, że przyjęte rozwiązania ustawy o obronie Ojczyzny nie odpowiadają zamysłowi ustrojodawcy. W związku z tym należy rozważyć rezygnację z rozróżnienia w Konstytucji zasad moralnych oraz przekonań religijnych poprzez przyjęcie formuły przekonań, które uniemożliwiają odbycie służby wojskowej. Zrealizowanie tego założenia wymagałoby jednak zmiany przepisu art. 85 Konstytucji RP. Zabieg ten przyczyniłby się do wzmocnienia statusu jednostki i wyeliminowania problemów interpretacyjnych, które związane są z uszczegółowieniem formuły „przekonań religijnych i wyznawanych zasad moralnych” w ustawie i w praktyce administracyjnej. Ponadto w zupełności wystarczające powinno być ustanowienie wymogu złożenia oświadczenia przez zainteresowanego bez przeprowadzania weryfikacji szczerości składanej deklaracji, tak jak zostało to przyjęte w odniesieniu do innych zawodów. Oczywiście oświadczenie wnioskującego o skierowanie do służby zastępczej może łączyć się z dobrowolnym wskazaniem wyznawanych przekonań, które uniemożliwiają odbycie służby wojskowej. Punktem odniesienia może być sposób realizacji sprzeciwu sumienia przez lekarza oraz pielęgniarkę i położną. Rezygnacja z władczego rozstrzygania komisji wojewódzkich umożliwi pełne poszanowanie wolności sumienia i religii w wymiarze indywidualnym oraz zasady bezstronności światopoglądowej władz publicznych. Organy publiczne nie powinny ustalać treści wyznawanych przekonań i ich umocowania w doktrynie religijnej.

W dyskusji nad ewentualną nowelizacją ustawy o obronie Ojczyzny warto wziąć pod uwagę kwestię realizacji sprzeciwu sumienia z art. 85 ust. 3 Konstytucji RP w razie ogłoszenia jednego ze stanów nadzwyczajnych. Należy przy tym mieć na uwadze, że prawo do służby zastępczej nie ma charakteru absolutnego. Może ono podlegać ograniczeniu na zasadach ogólnych, aczkolwiek nie może ono zostać całkowicie zawieszona, co wynika z niederogowalnego charakteru wolności sumienia i religii. Powyższa deklaracja ustrojodawcy wydaje się jednak niewystarczająca i pożądanym jest ustanowienie odpowiednich regulacji pozytywnych

w ustawie, które zabezpieczą status prawno-wyznaniowy jednostki także w tym szczególnym okresie funkcjonowania państwa. Zakres ewentualnych ograniczeń sprzeciwu sumienia w stanie wojennym lub wyjątkowym wymaga przeprowadzenia odpowiednich konsultacji społecznych i refleksji naukowej.

Ponadto należy postulować zmianę w podejściu do położenia prawno-konfesyjnego jednostki na gruncie omawianej ustawy w kontekście pozycji prawnej wspólnoty religijnej. Zasadniczo powinno się dążyć do uwzględnienia wszystkich zespołów przekonań. Realizacja uprawnień jednostki nie powinna być uwarunkowana przymiotem osobowości prawnej, co wynika z indywidualistycznej koncepcji wolności jednostki w Konstytucji z 1997 r. Przesłanka formalizacji i instytucjonalizacji wspólnoty religijnej może jedynie wyjątkowo stanowić podstawę różnicowania statusu jednostki i muszą za tym przemawiać uzasadnione przesłanki prawne.

Bibliografia

- Abramowicz, Aneta Maria. 2018. *Równouprawnienie związków wyznaniowych w prawie polskim*. Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Banaszak, Bogusław. 2020. „Konstytucyjne obowiązki obywateli Rzeczypospolitej Polskiej”. W: *Dziedzictwo i współczesność ładu moralnego*, red. Stanisław Leszek Stadniczeńko, Piotr Zamelski, 215–234. Warszawa: Akademia Ekonomiczno-Humanistyczna w Warszawie.
- Bielecki, Marek. 2016. „Odmowa pełnienia służby wojskowej przez Świadków Jehowy jako realizacja klauzuli sumienia. Uwarunkowania prawno-historyczne”. *Studia z Prawa Wyznaniowego* 19: 107–128.
- Boć, Jan. 1998. Komentarz do art. 85. W: *Konstytucje Rzeczypospolitej oraz komentarz do Konstytucji RP z 1997 roku*, red. Jan Boć, 149–150. Wrocław: Wydawnictwo Kolonia Limited.
- Brzozowski, Wojciech. 2010. *Bezstronność światopoglądowa władz publicznych w Konstytucji RP*. Warszawa: Wolters Kluwer.
- Chyliński, Henryk. 1969. „Wyznanie”. W: *Mały słownik religioznawczy*, red. Zygmunt Poniatowski, 465–466. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Cupriak, Jakub. 2014. „Członkostwo w związku wyznaniowym”. W: *Leksykon prawa wyznaniowego. 100 podstawowych pojęć*, red. Artur Mezglewski, 32–35. Warszawa: Wydawnictwo C.H. Beck.

- Działocha, Kazimierz. 2003. Komentarz do art. 85. W: *Konstytucja Rzeczypospolitej. Komentarz*. T. 3, red. Leszek Garlicki, 1–7. Warszawa: Wydawnictwo Sejmowe.
- Florczak-Wątor, Monika. 2019. Komentarz do art. 85. W: *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*, red. Piotr Tuleja, 275–278. Warszawa: Wolters Kluwer.
- Gałka, Jan. 2021. „Praktyka funkcjonowania instytucji służby zastępczej po 1989 r. w świetle regulacji obowiązków w dziedzinie obronności w polskich konstytucjach oraz prac nad Konstytucją”. *Przegląd Legislacyjny* 3: 39–64.
- Grabowski, Radosław. 2009. „Służba zastępcza”. W: *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz encyklopedyczny*, red. Wiesław Skrzydło, Sabina Grabowska, Radosław Grabowski, 555–556. Warszawa: Wolters Kluwer.
- Grzebyk, Patrycja. 2016. Komentarz do art. 85. W: *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej*, t. 1: *Komentarz do art. 1–86*, red. Marek Safjan, Leszek Bosek, 1887–1897. Warszawa: Wydawnictwo C.H. Beck.
- Kamiński, Stanisław, Zofia J. Zdybicka. 1974. „Definicja religii a typy nauk o religii”. *Roczniki Filozoficzne* 1: 103–160.
- Krukowski, Józef, Krzysztof Warchałowski. 2000. *Polskie prawo wyznaniowe*. Warszawa: Wydawnictwa Prawnicze PWN.
- Kuzmicka-Sulikowska, Joanna. 2008. „Osobowość prawna Kościołów i innych związków wyznaniowych w Rzeczypospolitej Polskiej”. *Acta Universitatis Wratislaviensis* 3048: 89–109.
- Leszczyński, Leszek. 2022. „Konstytucyjne klauzule generalne – między konstrukcją legislacyjną a jej implementacją”. *Archiwum Filozofii Prawa i Filozofii Społecznej* 1: 44–54. DOI: <https://doi.org/10.36280/AFPiFS.2022.1.44>.
- Maroń, Grzegorz. 2021. „O pojmowaniu religii w polskim porządku prawnym”. *Forum Prawnicze* 3: 37–54. DOI: [https://doi.org/10.32082/fp.3\(65\).2021.366](https://doi.org/10.32082/fp.3(65).2021.366).
- Mezglewski, Artur. 2008. „Działalność naukowa i edukacyjna”. W: Artur Mezglewski, Henryk Misztal, Piotr Stanisław. *Prawo wyznaniowe*, 167–175. Warszawa: Wydawnictwo C.H. Beck.
- Motak, Dominika. 2010. „Religia – religijność – duchowość. Przemiany zjawiska i ewolucja pojęcia”. *Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego. Studia Religioznawcze* 43: 201–218.
- Ożóg, Michał. 2016a. „Ograniczenie egzekucji sądowej i administracyjnej w zakresie przedmiotów służących do wykonywania praktyk religijnych”. *Przegląd Prawa Egzekucyjnego* 9: 43–66.
- Ożóg, Michał. 2016b. „Wolność sumienia i religii w stanach nadzwyczajnych w polskim systemie prawnym”. *Forum Prawnicze* 4: 48–67.

- Ożóg, Michał. 2018. „Postawa pracowników podmiotów leczniczych w kontekście realizacji prawa pacjenta do opieki duszpasterskiej w Polsce”. *Przeгляд Prawa Wyznaniowego* 10: 107–125.
- Ożóg, Michał. 2021. „Prohibition on the obligation to disclose one’s worldview, religious beliefs, or religion in the light of Article 53(7) of the Constitution of the Republic of Poland of April 2, 1997”. *Studies in Logic, Grammar and Rhetoric* 2: 243–265. DOI: <https://doi.org/10.2478/slgr-2021-0014>.
- Pietrzak, Michał. 2010. *Prawo wyznaniowe*. Warszawa: LexisNexis.
- Skorupka, Stanisław, Halina Auderska, Zofia Łempicka (red.). 1989. *Mały słownik języka polskiego*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe.
- Skrzydło, Wiesław. 2013. *Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. Komentarz*. Warszawa: Wolters Kluwer.
- Sobczak, Witold. 2012. „Zakaz niewolnictwa”. W: *Międzynarodowy Pakt Praw Obywatelskich (Osobistych) i Politycznych. Komentarz*, red. Roman Wieruszewski, 196–217. Warszawa: Wolters Kluwer.
- Sobczyk, Paweł. 2001. „Wolność sumienia i religii w art. 53 Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 r.”. *Prawo Kanoniczne* 3/4: 207–223.
- Sztajer, Sławomir. 2018. *Pojęciowa konstrukcja świata religijnego. Przekonania religijne a procesy poznawcze*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe Wydziału Nauk Społecznych UAM.
- Winczorek, Piotr. 2008. *Komentarz do Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej z dnia 2 kwietnia 1997 roku*. Warszawa: Wydawnictwo „Liber”.
- Wronkowska, Sławomira, Zygmunt Ziemiński. 1997. *Zarys teorii prawa*. Poznań: Wydawnictwo Ars boni et aequi.
- Zduniak, Agnieszka. 2018. *Event w życiu społecznym i religijnym*. Olsztyn: Wydawnictwo Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego.
- Zieliński, Tadeusz Jacek. 2007. „Pojęcie religii, wyznania, związku wyznaniowego i kościoła w Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej”. *Prawo i Religia* 1: 29–53.
- Żuradzki, Tomasz. 2016. „Uzasadnienie sprzeciwu sumienia: lekarze, poborowi i żołnierze”. *Diametros* 47: 98–128.